

AZ ÚJSZTOICIZMUS (LIPSIUS) HATÁSÁNAK NYOMAI BORSOS TAMÁS NAPLÓIBAN

Kocziány László — Borsos Tamás, az egykori marosvásárhelyi bíró és híres portai követ (1566—1634) műveinek és leveleinek kiadója — egyik tanulmányában megállapítja, hogy Borsosnál „sajátos jellegű sztoicizmust találunk, mind államelméleti és politikai véleménynyilvánításait, mind egyéni magatartását illetően.” S bár Justus Lipsius hatása is érződik néhol, ennek a sajátos sztoicizmusnak a forrása — Kocziány szerint — Alexandriai Philon *De legatione ad Caium* c. műve.¹

Való igaz, hogy Philon neve és művének címe² szerepelnek Borsos második naplójában: „Philonak egy szép sentenciája vagy in libro de Legatione ad Cajum: Salus regis est salus patriae, aloiquin rege periclitante totum regnum periclitatur”. De az a „Philontól átvett, de végső soron Pál apostolra visszamenő” szentencia, amelyre Kocziány szerint a második napló épül, Borsos *saját* megjegyzése szerint a bibliából való: „Hiszem, mindnyájan azt mondjuk Erdélyben, azki igaz s jámbor ember, amaz Szentírás sentenciája szerént, hogy: Egy ember által jött bé az világra az halál, kárhozat, bűn, etc. s egy ember által jött bé az megszabadulás is.”

Kocziány szerint a szombatos Borsos nem hivatkozhat az Újszövetségre: egyrészt, mert azt nem tekinti szent könyvnek; másrészt, mert így a Bethlennel való párhuzam: profanizálás. Az érvelés mindkét pontja kétségbe vonható. Borsos szombatoságának ugyanis nem mond ellent az Újszövetségből való idézet. Péchi Simon még 1624 után is él ezzel az irodalmi eszközzel. Továbbá: az ember (főképp fejedelem) és isten párhuzamba állítása (az ember deifikációja) már régen — pontosabban: a reneszánsz kora óta — nem számít profanizálásnak.³ Talán e *szemlélet* érvényesülésének felismerése a fontos itt, s nem annak eldöntése, hogy honnan is való az idézet.

További két citátumot pedig, amelyeket Kocziány szerint Borsos Philontól vett át — máshonnan is vehette: például Justus Lipsiustól is. Lipsius hatását a XVII. század első évtizedeinek magyar szellemi életére —

¹ Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1972. — Kocziány L.: *Alexandriai Philon hatásának nyomai Borsos Tamás naplóiban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. XIII. Kolozsvár, 1969. 67—77.

² A teljes cím: *De virtutibus sive de legatione ad Caium*, megj.: Philonis Judaei Opera quae reperiri potuerunt Omnia. Th. Mangey, v. II. Typ. Bower. Londini, 1742. Magyar fordítása: Schill Salamon: *Alexandriai Philon jelentése*. Bp. 1896.

³ Dán Róbert: *Péchi Simon Psaltériumának variánsa*. MKSzle 1972. 287—291. — Heller Ágnes: *A reneszánsz ember*. Bp. 1971. 63.

az újabb kutatások alapján jól ismerjük. Hatása olyan széles körű és általános, hogy az ókori sztoikus filozófusok gondolatai sokakhoz csak Lipsiuson keresztül juthattak el.⁴ A Borsos-féle *Egyptusról* c. töredék „orientális teológusokra” történő utalásában már csak azért sem gondolhatunk Philonra — ahogy Kocziány feltételezi —, mert Philon nem volt teológus. Kocziány szerint: a jó és rossz uralkodó ellentéte, a társadalom állapota béke és anarchia idején — ez az a gondolat, ami Philon művében megragadja Borsost, és arra ösztönzi, hogy második portai követsége idején átdolgozza 1613—14-ben írt műveit, s e szellemben folytassa tovább. A keleti sztoicizmus eszméi szerint a béke mindenáron való fenntartását, az alattvalók boldogítását, s a békés építőmunka elvét sugallja urának, mert az „ars imperandi”-ra akarja tanítani. De Philon ismerete még kevés ahhoz, hogy koncepciót determináló hatását is bizonyítsa — az idézetek pedig nem meggyőzőek, mert nem egyértelműek. Sőt: még a koncepciót is meg lehet kérdőjelezni. Borsos író volt — de nem volt annyira tudatos író, hogy egy irodalmi mű hatására szilárd koncepciót alakítson ki. Maga a műfaj is kizárja ezt: a második napló a fejedelemhez és másokhoz írt levelekből áll — megírásukkor Borsos egyedüli vezérlő elve az események pontos követése volt. Bár a XVII. század elején valóban divatos műfaj volt a fejedelmi tükör — úgy véljük, Borsos műve nem az. Külön probléma, hogy 1613—14-ben írt műveit átdolgozta. Ennek azonban más oka is lehetett: pl. új stiláris szempontok, vagy a Bethlen-ellenes részek kihagyása.

Tehát: kétségre vonható, hogy Philon művének szelleme hatja át Borsos naplóit. Borsos Philon-ismerete számunkra inkább más szempontból tűnik jelentősnek: a naplóíró szombatosságát — de legalábbis zsidó érdeklődését — bizonyító újabb adaléknak vehető.

Érdeemes volna megnézni most már, hogy nem nőtt-e meg ezek után az itt-ott észlelhető Lipsius-hatás jelentősége.

Az első gondolatkör, amely Lipsiussal érintkezik: mit tart Borsos, illetve Lipsius a fejedelem feladatának (akit isten választ ki e földi tiszt-ség betöltésére)?⁵

„Valamely fejedelem mentől épebben tartja s ótalmazza országát, attól nagyobb, s gazdagb fejedelem leszen.” (Borsos 74.)

„Mert a közönséges-társaságnak igazgatója azon vagy on, hogy az alatta-lé-
vők bódogul élylenek.” (Lipsius: Polit. II., VI. 194. p.)

⁴ Turóczy-Trostler József: Keresztény Seneca. Új kiadása: *Magyar irodalom — világirodalom*. II. köt. Bp. 1961. 156—219. — Vargha Anna: *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942. — Wittman Tibor: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius)*. Filológiai Közöny 1957. 53—66. — Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)*. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303—339. — Keszérű Bálint: *Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején*. ActaHistLittHung tom. III. Szeged, 1963. 3—44. [szövegkiadással]

⁵ Itt és a továbbiakban Borsost az új kiadás nyomán idézem (l. 1. jegyz.); Lipsiust pedig a Laskai János-féle XVII. századi magyar fordításból (Tarnóc Márton kritikai kiadása: *Régi Magyar Prózai Emlékek* II. köt. Bp. 1970.), s a latin eredetit csak a jegyzetekben a köv. kiadásból: *Justi Lipsi Opera Omnia*. Vesaliae, MDCLXXV. tom. IV. (7—195. pp.: *Justi Lipsi Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*. 511—607. pp.: *Justi Lipsi De Constantia libri duo*) A továbbiakban így rövidítem: JLOO. — Az itteni szöveg: „Nam moderatori reipub. beata civium vita proposita est.” JLOO. 28. p.

„most volna ideje ... az ország közön-
séges békességét megtartani, s őrizni,
sőt az Isten mutatott ebben occasiót.”
(Borsos 275.)

„annak Fejedelemsége léssen erős, és
álhatatos kit mindenek tudgyák, hogy
nem-csak parancsol, hanem gondot-
visel ő reájok.” (Lipsius Polit. II., VI.
195. p.)⁶

Ez a gondolat — amellyel Borsos tulajdonképpen egy, a magyar irodalom-
ban a reformáció énekiróitól elinduló, hovatovább évszázados motívumot
folytat⁷ — Philonnál is megvan:

„kormányozd az emiberek közös hajóját azok üdvére,
semminek sem örülve és semmiben sem gyönyörködve
jobban, mint az alattvalók boldogításában.”

A „jó fejedelem” eszméje tehát — amely egy-egy fejedelemben testet
öltve időnként megvalósulni látszik — nem új. (Gondoljunk pl. a Mátyás
királyról szóló mesékre, mondákra, vagy arra, hogy Móricz Bethlen-kon-
ceptiójának is itt a magva.) Lipsius „Politica”-ja (Leyden, 1589.) óta azon-
ban a „jó fejedelem” már nem csupán eszmény: a fejedelmekkel szemben
pontokba szedhető követelményeket is támasztottak. Ezért gyakori Bor-
sosnál a „most volna ideje” (l. fenti idézet) típusú szerény figyelmezte-
tés: — jól ismeri mind a maga, mind pedig ura dolgát, feladatát.

Jellegzetesen sztoikus magatartás: az óvatosság. Ezért tanítják, hogy
kockázatos vállalkozásba nem jó kezdeni:

„Si vultis armis resistere, bene; sed tali
modo formati et preparati resistetis,
quo victores evadatis, alioquin certe
actum erit de pelle nostra et vestra...”
(Borsos 226.)

„Győzhetetlen lehet, ha soha nem bo-
csátkozol oly útközre, kinek meggyö-
zése nincsen a te hatalmadban.” (Lip-
sius: De Constantia I., XXI., 109.)⁸

Lipsius Epiktétost idézi, de nem pontosan: Epiktétos mindenféle harctól
idegenkedik:

„Giöszhetetlen lehez, hogiha senkiuel taborba nem
szállasz; Mivel hogi nem az te hatalmodban vagion
az giözedelem.”⁹

⁶ „Quia illius demum Principis magnitudo stabilis fundataque est, quem omnes
tam supra se esse quam pro se sciunt.” JLOO. 29. p.

⁷ Azzal a különbséggel, hogy Borsosnak saját kora történelme, a reformáció
énekiróinak pedig elsősorban a Biblia szolgáltatja a példaanyagot. L.: Szkhárosi
Horvát András: Az fejedelemségről (1545). — Sztárai Mihály: Szent Illyésnek és
Ákháb királynak idejében lött dolgokból (Melyek ez mostani időbéli dolgokhoz igen
hasonlatosok) (1549). RMKT XVI. szd. II. köt. 168—177. ill. V. 114—135. p. Míg az
említett művek példázatjellegűek, Károli Gáspár *Két könyv* (1563) c. művében köz-
vetlenül a fejedelmekhez szól: „Annak okáért az fejedelmek hagyják el az kegyet-
lenséget, telhetlenséget, fősvénységet, ne rontsák az szegénységet, ne prédálják el
morháját, ne ontsanak ennyi sok ártatlan vért, ne keressenek gazdagságot hamisan,
usurasággal, kegyetlenséggel, prédával, legyenek az községnak atyái, dajkái, azok-
nak életekre, táplálásokra viseljének gondot, mint ő magukra. Mert Isten azokat az
ő kezekbe adta oltalomért és gondviselésért. — Mondják, hogy az Alfonsus király-
nak címere publican madár volt, ki az ő orrával az ő melljét szaggatta, és az ő
fiainak vért bocsátott. Melyben példázta az jó fejedelmet, és annak felette ezt íratta
melléje; Pro lege et pro grege. Az törvényért és az alattam való községerért. Mert az
jó fejedelemben nem kell szánni vért is törvénynek, igazságnak megtartásáért és az
községnak táplálásáért és oltalmáért.” (*Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom-
ból*. Második, javított és átdolgozott kiadás. Szerk. Barta János és Klaniczay Tibor.
I. köt. Bp. 1963. 302.)

⁸ „Invictus esse poteris, si in nullum certamen te dimittes, quod in te non est
vincere.” JLOO 561. p.

⁹ Keserű, id. kiad. 34.

Ugyancsak az óvatosság diktálja a változtatás, a kezdeményezés helytelenítését:

„Igen bizonyos mondás az is, hogy: Bizonyos kötött frigyek-békességet jobb megtartani, hogynem győzedelemnek remenségét várni.” (Borsos 265.)

„Jób és bátorságosb a bizonyos békeseg, hogy-nem-mint a reméltet győzedelem.” (Lipsius: Polit. V., XXI., 386.)¹⁰

Borsos 1619. február 17-én kelt levelében arra ösztönzi Bethlent, hogy adja meg végre a töröknek Jenő várát. Valóságos kis értekezést ír, hogy meggyőzze Bethlent: az adott történelmi viszonyok között ez most a leghelyesebb lépés, amit tehet:

„Magamtól ezt így gondolom meg, hogy Nagyságodnak ebbe három igen nagy difficultása vagyon. Első: ettől az Portától való fenyegető félelem, másik: az keresztényen császártól való félelem s az oda való obligatioja, harmadik azki ezeknél is nagyobb, az Nagyságod constientiaja. S igen nagy sententia az is, hogy: *Melius est obedire Deo, quam hominibus.* De talán ez a sententia nem Jenő megadására néz.”

Lipsius is igen fontosnak tartja a lelkiismeret tisztaságát, mert:

„háromfelék az Istennek büntetési: Belső, Ez elet után-valók, külsők. Az elsőket nevezem, *Mellyek a lelket illetik, de minekelötte a testből ki nem költözök, ugy mint a keserűségek, a megbánás, felelem, es a lelki-isméretnek ezer mardosási.*” (De Constantia II. XIV. 134.) — „Mind azok a külső büntetések csak gyengén es kevés ideig illetnek minket: de belső azok, a mellyek szorongatnak.” (uo. 135.)¹¹

Borsos utolsó mondata — kissé rezignált megjegyzése — arra példa, hogy a reneszánsz óta az emberek több oldalról képesek szemlélni ugyanazt a dolgot, s ebből következően az újkor embere „nem ismer többé egyértelmű és általános érvényű értékskálát.”¹² Ha a fejedelem tette végső soron az ország érdekét szolgálja, helyesen cselekszik — még ha lelkiismerete tiltakozik is az ellen, hogy olyat tegyen, ami pillanatnyilag országellenes cselekedetnek tűnhet. Ilyen esetben nem lehet a fejedelemnek lelkiismeretfurdalása — azaz ha helyesen cselekszünk, s helyesen féltjük meg tetteinket: enyhíthetünk a „difficultas”-okon. Rugalmas politika kell — és rugalmas értékelés.

Lipsius ennél is tovább megy: a rugalmasság nála azt is jelenti, hogy ha a fejedelem országa érdekében dönt politikai ügyekben, s célját nem érheti el másképp, mint ravaszsággal, akkor ravaszsághoz kell folyamodnia — a lelkiismerete azért tiszta marad. Nem véletlenül idézi itt Lipsius „*ama Maculo Olaszt*”, Machiavellit: „vagyon-is mint a szent ember mondgya, néminemű tisztességes és dicséretes csalárdság.” (Polit. IV. XIII. 302.)¹³ — s ennek még semmi köze „a cél szentesíti az eszközt” jezsuita axiómához.

Borsos Zrínyi előtt talán egyedül látja tisztán a két nagyhatalom között vergődő ország sorsát (csak persze még mások voltak az erőviszonyok, s más volt a két író filozófiai, politikai, erkölcsi beállítottsága). Eddig csak lapszéli megjegyzései tükrözték töprengéseit: „NB török praktika”, „Így kell hinni az némettel való frigynek”, „német barátság”. Eb-

¹⁰ „Melior tutiorque est certa pax, quam sperata victoria” JLOO. 174. p.

¹¹ „triplices divinas esse poenas, Internas, Postumas, Externas. Illas apello, QUAE ANIMUM TANGUNT, SED ADHUC IN CORPORE, uti sunt angores, poenitentia, metus, et conscientiarum mille morsus.” — „externa ista omnia leviter nec in longum nos tangunt: interna sunt, quae angunt.” JLOO 586.

¹² Heller i. m. 221.

¹³ „ut vir sanctus ait, ... honestam atque laudabilem calliditatem.” JLOO. 113.

ben a levélben bővebben ír erről a kérdésről is. Majd újra egy olyan problémát érint, amely az ókorban mint probléma föl sem vetődhetett: az emberi tettek értékelése, a következmények vállalása, vagy nem vállalása. A reneszánszban a „sztoikus... attitűdje saját cselekedeteihez az »amit tettem, meg tettem« viszonya. A történések irreverzibilitásához hozzátartozik saját cselekedeteinek irreverzibilitása is. A vétek annyiban jóvátehető, amennyiben megtörtént.”¹⁴ Lényegében Lipsius is ezt vallja: ami történt, megtörtént, az elődök vétké nem száll át az utódokra — de bűnhődhetnek érte:

„Mert a vétek nem vitetnek által a maradékokra, avagy nem léssen a véteknek némi-nemü öszveelegyedése: távol vagyon az: hanem csak büntetések es némi-nemü ostorozások ezek mi környülünk: nem mi bennünk es a mi testünkre avagy javainkra néznek tulajdon-képpen, nem a mi belső elméinkre.” (De Constantia II. XVII. 140.)¹⁵

Borsos is ezt a kérdést vizsgálja, de tovább lép: szerinte meg lehet akadályozni, hogy a múltban elkövetett vétekért a jelenben bűnhődjünk — tehát az embernek több beleszólási joga van a történelembe:

„De ha Nagyságod predecessori elvétették volt actióikat, hogy az keresztyénség biztatásához képest rebelláltak volt az török ellen s nem lött semmi effectusa, annak poenája az Nagyságod idejére jutott és Nagyságod azért az régi errorért való vindictát akarná véle eltávoztatni: igaz és Isten szerént ki büntetheti Nagyságodat érette? senki sem.”

Borsos ezután megpróbálja eldönteni, hogy két rossz közül melyik a jobb: „mellik ultió nagyobb, az keresztyéneké-e, vagy az Portáé-e?” (már előbb leszögezte, hogy a keresztyén fejedelem „azért keresztyén fejedelem, hogy vagyon constientiaja” — a töröknek nincs):

„Christiani principes erga christianos sunt misericordes. De ha ugyan az misericordiát nem követnék is, tandem mit csinálnak az harcon, levágnak-é? akkor abban egyéb nem lehet, ha victorok lesznek. Lelkünket-testünket el nem veszik, hát mit? Elveszik-é köntösünket, lovunkat, tehenünket, barmunkat; megisszák-é borunkat, megeszik-é buzánkot, abrakunkot? Ez az ultió! Tovább ennél nem mehetnek.”

Azaz: megfoszthatják ugyan az embert összes javaitól, de a lélek békéje, az ember belső világa, ami igazán az övé — sértetlen marad. Ez a sztoicizmus egyik legfőbb tétele. Borsos nem filozófus, ezért nem fejt ki ezt a tételt, hanem az egész lényét átható sztoikus magatartás és szemlélet lényegét fejezi ki. A fejtegetést bízzuk Lipsiusra:

„Példának okáért felsz e közönséges veszedelmekben a Szegénységtől a Számki-vetéstől, a Haláltól. Ha azért igazán es álhatatosan meg-nézed, mely kicsinyek azok? ha azoknak valóságos hatalmokat meg-visgárod, mely erőtelenek? Imé ama hada-(közás)közás avagy kegyetlen fejedelemség tellyességgel el-fogyatkozottat tégedet a sok adozással, S-mi léssen abból? ez, hogy te meg-szegényedel. Avagy nem szegénységben szült-é tégedet a természet, s-nem abban ragad-é ki e világból? ... Senki téged többé javaidtól meg nem foszt. Es a mit te kárnak alítasz vala, orvoságod... Ihon ama hadi sereg! ihon a fegyverek! Mit cselekesznek azok a seregek, mit a fegyverek? mit cselekesznek? megölnék. Micsoda az a meg ölés? egy-igyi halál.” (De Constantia II. XIX. 143.)¹⁶

¹⁴ Heller i. m. 99—100.

¹⁵ „Non enim culpae ipsae transferuntur, aut criminum quedam confusio sit: abest: sed poenae dumtaxat sive castigationes quaedam circa nos istae sunt, non in nobis: et ad corpora aut opes spectant proprie, non ad animum hunc internum.” JLOO. 591.

¹⁶ „Paupertatem exempli causa in his Cladibus publicis times, Exsilium, Mor-

Milyen sors vár ránk, ha a pogány törökök győznek? — folytatja Borsos:

„De in contrarium, kitől az szent Isten ótalmazzon, ha ezeké lészen az vindicta, hamarébb victorok is lesznek... Ezek is elveszik köntösünket, borunkat, morhánkot, megeszik-megisszák buzánkot, abrakunkot, ezzel superálják, hogy regna nostra solo equabunt. Ez is mind türhető volna, de az mi legkeservesb, az szörnyü és iszonyu rabság, kiben lelkét-testét veszi el, törökké teszi. Itt oztán lelkünket-testünket teszi övéjé, nemcsak morhánkot.”

Lipsius is azt tartja, hogy az ember legfőbb ereje: a lélek békéje, s a legnagyobb nyomorúság: ennek megsértése:

„... tedd-hozzá... a nyomorúságoknak nyomorúságát nem csak a testeken, hanem a lelkeken-való kegyetlenkedést es nyomorgatást-is.” (De Constantia II. XX. 144.)

Borsosnak a végső érve tehát ez: keresztényből pogánnyá lenni, a lélek, a lelkiismeret legnagyobb nyomorúsága. Ezért befejezésül még egyszer figyelmezteti Bethlent, hiszen Jenő várának megadásától vagy meg nem adásától egy ország sorsa függ. S bár korábban leszögezte, hogy a keresztény fejedelmek különbek, mert azoknak „vagyon constientiája” — nincsenek illúziói a keresztényeket illetően sem: nagyon jól látja, hogy a háborúk egyik oka ebben a korban mindig a vallás:

„tractatusban indultak volna az keresztényiségben lévő fejedelmek ismét, adja az Isten: de mint lehet effectusa? ...nem lehet az concordia köztök, ha minden egyéb dolgot complanálnak is: qui erit superior, mindjárt azt akarja, hogy promoveálja az ő religióját. Messiássá akarja magát tenni s meg akarja a világot itilni. Hopp haja! így confundálja az Isten az embereket.”

— írja ugyancsak 1619. február 17-én kelt, Péchi Simonhoz írt levelében.

Lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy Borsos nemcsak államok között, hanem egy országon belül is ismeri a vallás okozta ellentéteket. Tulajdonképpen a vallásszabadság, a vallási tolerancia kérdését kerülgeti. A gondolat a humanizmusban gyökerezik, az újszoicizmus hívei ennek folytatói. A humanista értelmiségi réteg és az újszoicizmus filozófiáját befogadó szellemi elit számára a felekezeti hovatartozás formális kérdés volt csupán, hisz a legfőbb dologban: az erkölcsi normák kérdésében egyetértettek. A vallásszabadság, a tolerancia hirdetése náluk egyfajta közömbösséget jelent. Borsos esetében nem egészen erről van szó. Nem tartozván a szellemi elithez, saját bőrén tapasztalhatta 1595-ben, mit jelent az állami beavatkozás.¹⁷ Borsos — szinte Lipsius „védőszárnya alatt”,

tem. Ea igitur si rectis firmisque oculis inspicias, quantula sunt? Si suis ponderibus examinas, quam levia? Ecce bellum hoc aut tyrannus per tributa multa te exhaurit. Quidtum? eris igitur pauper. Natura nonne talem te dedit, talem rapiet?... Sublevavit enim te Fortuna, si nescis, et tutiore jam loco reposuit, nemo ultra exhauriet, quod Lamnum tu putabas, remedium est... En satellitium illud! en gladios! Quid isti satellites, quid gladii? quid facient? occident. Quid occasio? simplex mors” JLOO. 595.

¹⁷ 1595-ben a marosvásárhelyi szombatosok levelet írtak a budai pasának — katonai segítséget kértek, maguknak pedig kegyelmet. A levél a fejedelem kezébe jutott, aki a levél aláíróit megbüntette. Borsos Fehérváron raboskodott, ahonnan hamarosan sikerült megszöknie, de csak három hónapi bujdosás után mert hazatérni. (A levelet közli Nagy Szabó Ferenc: *Erdélyi Történelmi Adatok I. köt. 32.*; és Kohn Sámuel: *A szombatosok — történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira.* Bp. 1889. 75—76.)

s a szabadabb levegőjű Konstantinápolyban¹⁸ — legalább egyetlen, vallást érintő kérdésben nyilatkozik: a maga és szombatos társai érdekében vallja a humanizmusban nyíltan hirdetett tolerancia-minimum elvét.¹⁹

Úgy véljük, hogy ez a néhány, Lipsiussal összecsendítő idézet elegendő példa a későhumanista újszoicizmus hatásának igazolására.²⁰ Nem tudjuk, hogy Borsos honnan ismerte meg Lipsiust; nevét egyetlen egyszer sem írta le. Ennek ellenére — mivel néhány fogalom, ill. problémakör, amely csak a reneszánszban kezdett kialakulni, Philonnál föl sem vetődhet, Borsosnál viszont megtalálható —, a szellemi hatás eredőjét kutatva Philonról Lipsiusra helyezük a hangsúlyt, nem tagadva Philon ismeretének jelentőségét sem.²¹

Éva Somi

THE TRACES OF THE EFFECTS OF NEO-STOICISM
IN TAMÁS BORSOS'S DIARIES

The author of the essay polemizing with László Kocziány, the editor of Borsos's works, declares that the knowledge of Philon does not by all means indicate an effect of Philon. On one hand, the quotations to verify this are not unambiguous. On the other hand — and this is the essence — there are some concepts which were to develop only in the Renaissance (so had not been raised by Philon) however, they can be found in Borsos's works. Therefore, the author of the essay seeking the origin of the spiritual effect stresses Justus Lipsius' rôle instead of Philon's, not denying the significance of the writer's knowing Philon.

¹⁸ „...a török senkit sem hitiben, sem pedig templomában nem háborít, hanem ki-ki lássa mit vall, tartsa azt; de másnak békét hagyjon, senkit ne csúfoljon s ne disputáljon... Bizonyára jobban vagyon a török birodalomban dolga a kereszténynek hogynem itt.” — írja Nagy Szabó Ferenc. *ETA* I. 118—119.

¹⁹ Talán a speciális erdélyi viszonyokkal magyarázható, hogy a tolerancia gondolata nemcsak filozófalgátás tárgya volt — politikai, társadalmi ügyé is vált. A Lipsius-fordító Laskai János 1644-ben befejezi és kiadatja „Jesús kiralysága” c. művét. Az előszóból megtudjuk, hogy hét évvel ezelőtt — a dési *complanatio* évében! — kezdte el írni e művét, s célja: megmutatni, hogy miképpen vezetethetnének a szombatosok, mint „a féle tévelygők a Jésus Christusnak idvességes isméretire... Minden gyomroskodást itt igen el-távoztattam, tudván, hogy az isteni igazság (a mint egyéb jó dolgok-is) távoljár a szitkoktul.” Érdekes, hogy forrása nem Lipsius, hanem Hugo Grotius egyik — nem is a legismertebb — műve: *De veritate religionis christianae*. (Leiden. 1622.); noha Lipsiusnál is kellett találkoznia ezzel a gondolattal (ha ismerte már 1637—38-ban): „Az ilyen dolgok, mellyek belső érzékenségeinkben ferkeztek, inkább tanítással mint parancsolattal, intéssel, mint fenyegetéssel gyomlálhatnak ki.” (Polit., IV., 241.); „Tolluntur haec talia quae sensibus insident, docendo magis quam jubendo, monendo quam minando.” *JLOO*. 67. p.

²⁰ Ez pedig igen érdekes, korai adat, ha tekintetbe vesszük, hogy Borsost se származás, se tanultság nem ültette „magas polcra”. „Ha a stoikus Justus Lipsius első magyar híveinek névsorát nézzük, csupa főúrral találkozunk” — írja Klaniczay Tibor (i. m. 308.). Természetes, hogy később a hívek száma nemcsak szaporodik, hanem szociális összetételük is változik. Tarnóc Márton a ránk maradt két *De Constantia*-fordítás egyikének, az erdélyi példánynak a possessor-bejegyzése alapján megállapítja: „a szegény deák réteg volt a legmélyebb pont, ahová Lipsius eszméi még elhatottak...” — *Laskai János Válogatott Művei. Magyar Iustus Lipsius*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Tarnóc Márton. *RMPE* II. Bp., 1970. 36. l. — Az 59. sz. jegyzetben bőszeges tényanyag bizonyítja Lipsius műveinek magyarországi elterjedtségét, s nemcsak főúri, nemesi, hanem polgári és polgári-értelmiségi körökben is.

²¹ Dolgozatom végleges változatának elkészítéséhez Dán Róbert, Merényi László és Pirnát Antal köszönettel vett, értékes segítséget nyújtottak.